

Cahiliye Döneminde Çocuklar
Children in the Jähiliyya Period

Ömer Sabuncu

Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., Harran University Faculty of Theology, Department of Islamic History
Şanlıurfa / Turkey
omersabuncu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8424-8481

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 28 Şubat 2024 / **Date Received:** 28 February 2024
Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2024 / **Date Accepted:** 21 May 2024
Yayın Tarihi: 15 Aralık 2024 / **Date Published:** 15 December 2024
Yayın Sezonu: Aralık 2024 / **Pub Date Season:** December 2024

Atıf: Sabuncu, Ömer. "Cahiliye Döneminde Çocuklar". *Akademik Siyer Dergisi* Cahiliye Özel Sayısı (2024), 109-129.

Citation: Sabuncu, Ömer. "Children in the Jähiliyya Period". *Journal of Academic Sirah* Jähiliyya Special Issue (2024), 109-129.
<https://doi.org/10.47169/samer.1444784>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların Kaynakça'da belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that during the preparation process of this study, scientific and ethical principles were followed and all the studies benefited from are stated in the bibliography.

Bu makale Creative Commons Atıntı-Gayriticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-Nc 4.0).

Öz

Hz. Peygamber'in gönderildiği bölgede Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in tebliğ etmiş olduğu tevhid inancını insanların zamanla heva ve hevesine kapılarak bozduğu ve bu inançtan uzaklaştığı bilinmektedir. Bu döneme özel olarak Cahiliye adı verilmektedir. İslâm öncesi dönemde insanların sahip olduğu inanç, kültür ve davranışların bir kısmı İslâmî döneme nakledilmiş Hz. Muhammed (s.a.s.) bunların tümünü değiştirmeye yönelmemiş, tevhid inancından sapan kısımları düzeltmeye çalışmıştır. Dolayısıyla İslâm, içerisine doğduğu toplumun yanlış özelliklerine ve şartlarına karşı bir tavır geliştirmiştir. Bunlardan bazılarını ilga etmişken bazılarını dokunmamış, bir kısmını ise tashih etmiştir. Buna rağmen Cahiliye dönemi çoğu zaman zihinlerde olumsuz bir çağrışım yapmaktadır. Cahiliye döneminde Arapların yanlış uygulamaları arasında çocuklara karşı bazı tutumları da öne çıkarılmıştır. Kız çocuklarının diri diri gömülmesi bunun en uç örneğidir. Biz de bu çalışmada İslâm öncesi dönemde çocukların doğumundan itibaren karşılaştıkları tutumları, aile içindeki rol ve sorumlulukları, kısaca çocuklara bakışı ana hatlarıyla incelemek istedik. Buna göre, çocukların sütanneye verilme nedenleri, eğitim aldıkları yerler ve sıklıkla oynadıkları oyunlar gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, Cahiliye döneminde yaşamış çocukların sosyal ve kültürel açıdan nasıl bir yaşam biçimine sahip olduklarını örnekler üzerinden tespit etmektir. Ayrıca bu çalışmada İslâm öncesi dönemdeki çocuklar hakkında sınırlı bilgilere rağmen, mevcut kaynaklardan elde edilen veriler ve tarihî belgeler ışığında çocukların doğumundan itibaren nasıl bir hayata gözlerini açtıklarını ve toplumdaki yerlerinin nasıl bir süreçten geçtiğini tespit etmeyi hedeflenmektedir. Sonuç olarak Cahiliye dönemi tüm olumsuz çağrışımlarına rağmen, çocukların sütanneye verilmesi, eğitimleriyle ilgilenilmesi ve sosyal alandan koparılmamaları açısından incelenmeye değer bir toplumsal yaşamın var olduğu bir dönem olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Cahiliye, İslam, Araplar, Çocuk.

Abstract

It is known that in the region where the Prophet Muhammad (peace be upon him) was sent, people had corrupted and strayed from the monotheistic belief that Prophet Ibrahim and Prophet Ismail had preached over time, influenced by their desires and whims. This era is specifically referred to as the Djahiliyya period. Some of the beliefs, culture, and behaviors that people held in the pre-Islamic period were carried over into the Islamic period. Prophet Muhammad (peace be upon him) did not aim to change all of these; rather, he sought to correct the aspects that deviated from the monotheistic belief. Consequently, Islam developed an attitude towards the incorrect features and conditions of the society into which it was born. Some of these were abolished, some were left untouched, and some were corrected. Despite this, the Djahiliyya period often has negative connotations in people's minds. Among the wrong practices of the Arabs during the Djahiliyya period, certain attitudes towards children were highlighted, with the most extreme example being the burying of baby girls alive. In this study, we aimed to outline the attitudes children encountered from birth, their roles and responsibilities within the family, and the general perception of children in the pre-Islamic period. Accordingly, topics such as the reasons for giving children to wet nurses, the places where they received education, and the games they frequently played are discussed. The purpose of this study is to identify, through examples, the social and cultural lifestyle of children living during the Djahiliyya period. Despite the limited information about children in the pre-Islamic period, this study aims to determine, in the light of available sources and historical documents, what kind of life children faced from birth and the process of their integration into society. In conclusion, despite all the negative connotations of the Djahiliyya period, it can be seen as a period with a societal life worth examining in terms of giving children to wet nurses, taking care of their education, and not excluding them from social spheres.

Keywords: Sirah, Jähiliyya, Islam, Arabs, Children.

GİRİŞ

Arap Yarımadası'nda, "Cahiliye Dönemi" olarak adlandırılan dönem, İslâm öncesi zaman dilimine karşılık gelir. Birçok mana verilmekle birlikte Cahiliye, özel olarak Arapların İslâm'dan önceki inanç ve kültür hayatlarını ifade etmektedir. Cahiliye dönemi, Arap toplumunun pek çok yönünü şekillendiren önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemdeki sosyal normlar, değerler ve uygulamalar, Arap toplumunun temel yapısını oluşturmuştur.

Cahiliye Arapları, atalarının başlarından geçen hadiseler ve yaşama biçimlerini, dinî uygulamalarını ve sosyo-kültürel yapılarını devam ettirmek için büyük bir çaba sarf etmişler öyle ki bu durum onlar için bir zorunluluk hatta bir dinî norm haline gelmiştir. Arapların, geçmişin değerlerini öğrenerek gelecek nesillere aktarma çabaları sonucu elde edilen bilgi ve rivayetler ise genellikle şifahî bir yolla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Aktarım işleminin şifahî yöntemle uygulanmasının bazı sebepleri olmakla birlikte bu sebeplerin en belirleyici olanı okuma yazma oranının düşük olması ve çöl hayatının şartlarının şifahî gelenekle aktarıma uygun olmasıdır.¹ Şifahî gelenek özellikle Arapların gönlünde ayrı bir yeri olan bağımsızlık ülküsü ve asil bir soya sahip olmak olgularının devamı olarak müşterek destanlar, müşterek kahramanlar ve bir bedevîye yakışan müşterek davranış standartlarının da belirleyicisi oldu.² Bağımsızlıkları ve soy şecereleri ile iftihar eden Araplarda bu durumun çocukların sütanneye verilmesi ile başlayan ve devam eden etkileri vardı.

Bu makale, İslâm öncesi Arap toplumunda "çocuk" kavramını ana hatlarıyla ele alarak onun doğumundan büyümesine kadar olan dönemi incelemeye çalışmıştır. Bu incelemenin, İslâm öncesi dönemdeki toplumun genel yapısını ve çocukların yaşamlarını anlamamıza yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in sütanneye verilmesi konusuna da çalışmamızda yer verilecektir. Ayrıca Allah Resûlü'nün doğumundan kısa bir süre sonra sütanneye verildiği ve çocukluğunun önemli bir bölümünü sütannesinde geçirdiğine dair siyer kaynaklarındaki malumatlar, sütannelik kurumunun Arap Yarımadası'nda iyi bilinen bir olgu olduğunun diğer bir göstergesi olarak incelenmesi gerekli bir husustur.

Bu bağlamda, İslâm öncesi Cahiliye döneminde doğumundan itibaren çocukların sütanneye verilmesiyle başlayabiliriz.

1. CAHİLİYE ARAPLARINDA ÇOCUKLARIN SÜTANNEYE VERİLMESİ

Yaratılış gereği, beslenme canlıların en temel ihtiyacıdır. Bitkilerden tutun da kâinatın en gelişmiş varlığı olan insana kadar bütün canlıların hayatını devam ettirebilmesi için beslenmeleri temel bir zorunluluktur. Bebekliğin ilk günlerinden itibaren çocukların özellikle anne sütü ile beslenmesi de yadsınamayacak derecede büyük öneme sahip bir ihtiyaç ve gerçeklik olarak süregelmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, dünyaya gelen bebek için en sağlıklı besin olan anne sütünden onu mahrum etmeme gerekliliği ve arzusu, sütannelik olgusunun literatürde çok

¹ Ünal Kılıç, "Hz. Peygamber'i Anlama ve Anlatmada Kaynak ve Araştırmaların Yeri ve Önemi," *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7/13 (2009), 27.

² Marshal G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni - Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. İzzet Akyol vd. (Ankara: İz Yayıncılık, 1993), 1/89.

eskiye dayanan kadim geçmişe sahip bir kavram olarak yer almasını sağladığı anlaşılmaktadır. Bu olgu, ilk insan topluluklarından itibaren temelde çocuğu dünyaya getiren annenin farklı sebeplerden dolayı çocuğunu emzirmemesi ya da emzirememesi sonucu, annesi dışında birinin emzirmesi ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Tam da bu sebeple hem biyolojik hem de kültürel ihtiyaçlara ve tercihlere göre “Sütannelik geleneği” ortaya çıkmış ilerleyen süreçte toplumsal yapılar farklılaştıkça, farklı zaman ve mekânlarda toplumların özelliklerine göre bir kültürel kurum olarak yerini almıştır.³

Bu kısımda Cahiliye döneminde sütannelik kurumunun İslâm öncesi Mekke, Medine ve civar yerlerdeki yansımalarını analiz etmeye çalışacağız.

1.1. Çocukların Sütanneye Verilme Nedenleri

Bir bebeğin annesinin dışında bir veya birden fazla kadın tarafından emzirilmesine farklı kültürel olgularla şahit olmak mümkündür. Zira her toplumun yaşadığı coğrafya, iklim ve benzeri durumların yanı sıra kültürel etkenler de bebeklerin farklı kadınlar tarafından emzirilmesine ve sütannelik olgusunun oluşmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca tüm dünyada temel neden bebeğin anne sütü ile beslenmesi olmasıyla birlikte başka sebeplerle de sütanne tarafından emzirildiği görülmektedir. Cahiliye döneminde gerek fiziki şartların zor olması gerek toplumun büyük bir kısmında ekonomik problemlerin bulunması sütannelik kurumunun bir kazanç kapısı olarak görülmesine ve yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Cahiliye döneminde hayatının üretken dönemlerinde bulunup çocuğunu emziren bazı kadınlar, zengin ailelerin çocuklarından da birini emzirerek gelir elde etmeye çalışmıştır.

Cahiliye dönemi Araplarında sütanneye verme nedenlerine bakıldığı zaman bunların aynı olmamakla birlikte birbirlerini destekler mahiyette olduğu görülmektedir.⁴ Her toplumda sütanneye verilme nedeni en başta bebeğin beslenme ihtiyacının karşılanması olmakla birlikte yukarıda belirttiğimiz gibi bu olgunun altında yatan başka sebepler de bulunmaktadır. Çocukların şahsiyetlerinin gelişiminde ve karakterlerinin oluşumunda çocukluk ayrı bir öneme sahiptir. Hayatlarının ilk yıllarını özgürce oyunlar oynadığı, doğal çevreyle tanıştığı, geceleri kahramanlık hikâyelerinin anlatıldığı, her türlü problemi kendisinin çözmek zorunda olduğu, çölün zorlu şartlarında zorluklara direnç geliştirdiği, Arapçanın en saf haliyle konuşulduğu bir ortam, çocuk üzerinde büyük bir ehemmiyete haizdir. Bu bağlamda sütanneye verilme sebeplerinin biraz daha açıklanması gereklidir.

1.1.1. Gelenek ve Göreneğin Aktarılması

Arapları bedevî ve hadarî olmak üzere iki bölüme ayırmak mümkündür. Bedevîler ya hayvancılıkla uğraşıp konargöçer bir şekilde ya da çiftçilikle uğraşıp köylerde hayat sürmekteydiler. Çölü ve çöl yaşamını ifade eden “Bâdiye” sütanneye verilen çocukların büyüdüğü yerlerdi.⁵

³ Nihal Şahin Utku, “Antik ve Orta Çağ’da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları”, *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 56.

⁴ Şahin Utku, “Antik ve Orta Çağ’da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları”, 88.

⁵ Mustafa Fayda, “Bedevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/311.

Cahiliye dönemi Arap toplumunun teşekkülünü sağlayan en önemli bağ; soy yani kan bağıydı. Bu nedenle soy ve atalar kültü toplumda son derece önemliydi.⁶ Bir Arap ancak kan bağına (nesep) dayanan bir lideri tanırdı. Asabiyet, kabilenin ruhu olarak görülmekteydi ve bir Arap için en büyük yıkım kabilesiyle olan bağı kaybetmesiydi.⁷ Atalar kültü Araplar arasında o kadar önemli bir yere sahipti ki Araplar yemin ederken ataları üzerine yemin ederlerdi. Bu kadar önemi olan yemin, Hz. Peygamber'in bu konuda açıklama yapmasını zorunlu hale getirmiştir. Öyle ki Allah Resûlü'nün, yeminin yalnızca Allah adına yapılacağına dair uyarılarda bulunduğu nakledilmektedir.⁸

Araplar kabile ve aşiret temeline dayalı bir hayat sürdürmekteydiler. Her fert kabilesi içerisinde temsil ettiği kimliği ile hayatını sürdürmekteydi. Asabiyet, kabileler arasında kan bağına dayalı sosyal bir görünüm arz etmekle birlikte siyasi bir yapıya sahip canlı bir bünye gibiydi. Gelenekler ise atalarının tecrübeleri neticesinde ortaya çıkmıştı.⁹ Binaenaleyh Cahiliye döneminde bebeklerin sütanneye verilme gerekçelerinden belki de en önemlisi çocukların bu kültürden istifade etmelerini sağlamaktı. Bu geleneğe göre henüz emzirme döneminde olan çocukların sütanneleri tarafından çöle götürülmeleri göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir ehemmiyete sahip ve gereklilik idi.¹⁰ "Allah Resûlü'nün dünyaya geldiği çağda kadınların çocuklarını emzirmesi toplum tarafından ayıp karşılanırdı."¹¹ bilgisi bu geleneğin toplumun aristokrat kesimi arasında ne kadar yaygın olduğunu anlamak açısından önem arz etmektedir. Arap eşrafı sütannelik geleneğini uzun müddet ve büyük bir ihtimamla devam ettirmişlerdir.

Sütanneliğin hangi dönemlerde daha yaygın olduğuna bakıldığında Mekkeliler arasında ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde sütannelerin emzirmek üzere çocuk alması sebebiyle hareketlilik yaşandığı görülmektedir. Çevre kabilelerden gelen kadınların (sütanneler) çocukları alarak kabilelerine dönmeleri, bu geleneğin belli bir usul çerçevesinde yapıldığını göstermektedir.¹² Emzirmek üzere çocuk almaya gelen sütanneler genellikle çölde yaşayan kabilelere mensuptu. Ancak uzak ve farklı bölgelerden gelen bu kadınlar aldıkları çocuğa sadece sütannelik yapmaz köy ortamında büyütüp yetiştirdikleri çocuklara ailelerinin istekleri doğrultusunda sahip olmaları gereken yeterlilikleri de kazandırılırdı. Bu konu ile ilgili Araplar arasında meşhur olan ve "Şehirde yetişen çocuğun zekâsı ve azmi zayıf olur." şeklinde ifade edilen atasözü çölde yaşamının kazanımlarına dikkat çekmektedir.¹³

Arap Yarımadası'nın kırsalı olan bâdiye bir bakıma kabileler arası baskınlara ve yağmalara maruz kalabilme tehlikesine açıktı ancak bebekler sütannelere verilirken kabilelerinin diğer kabilelerle ilişkisi de göz önünde bulundurulurdu. Böylece baskın ve yağmada kendisini

⁶ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 7.

⁷ Abdulkerim Özaydın, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 321.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *el-Câmi' u's-Sahîh*, thk. Mustafa Deyb el-Biğâ (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1407), 3/1392 (No:3624).

⁹ Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 49-50.

¹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 49.

¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Âdil Ahmet Abdülmevcut (Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1414), 1/391.

¹² Fatih Erkoçoğlu, *Peygamberimizin Sütanneleri ve Onu Yetiştiren Hanımlar* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 30.

¹³ Şahin Utku, "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları", 89.

koruyabilecek güvenli bir kabilenin tespiti kolaylaştırdı. Nitekim Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber'in sütannesi Halime'nin mensubu olduğu Benî Sa'd'ın o dönem herhangi bir savaşa katıldığına dair bir malumatın bulunmadığından bahsetmektedir.¹⁴ Bu da Hz. Peygamber'in sütanneye verilirken güvenli bir bölgeye gönderildiğini göstermektedir. Bâdiyede, bebekler çoğunlukla taze süt ve hurma ile beslenip büyüyerek mütevazı bir hayat sürerdi. Ayrıca hayatı boyunca kullanacağı bedenî kabiliyetler elde ederken aynı anda sabır, cesaret ve güçlülere karşı dayanıklılık gibi bazı manevi özellikleri de öğrenmeye çalışırlardı.

1.1.2. Fasih Dil Öğrenme

Cahiliye Araplarında doğan çocukların sütanneye verilme gerekçelerinden bir diğeri onların saf, fasih ve güzel bir Arapça konuşuyor olmasını arzu etmeleri idi. Zira Arapların Cahiliye döneminden miras kalan en önemli eserleri fasih dilleri ve bu dil vasıtasıyla ortaya çıkan mükemmel şiirleridir.¹⁵

Cahiliye döneminde süt emme çağında olan çocuklarını civar bölgelere gönderme âdeti şehrin eşraf tabakası arasında özellikle revaçta olan bir uygulama idi. Eşraf tabakasının çocuklarını çöle göndermelerinin özel bir sebebi vardı ki bu da çocuklarının fasih ve beliğ bir Arapça konuşmaları ve saf Arap özelliklerini muhafaza etmelerini sağlamaktı.¹⁶ Arapların iftihar ettikleri üç hasletten birisi de fasih Arapça konuşmalarıydı.¹⁷

Arap toplumu hep aynı yerde kalmanın çürüme ve bozulmaya yol açtığını düşünmekteydi. Fakat sürekli bir döngü ve hareketlilik içinde olan çölde şiirsel bir hava vardı böylece bu durum şiiri ve şiirsel konuşmayı çok seven bir toplum için vazgeçilemez derecede önem arz etmekteydi.¹⁸ Araplara göre dili en güzel şekilde kullananlar, koruyanlar, çölde yaşayanlar yani Bedevîlerdi. Çöl fasih Arapçanın öğrenilmesinde pek çok sayıda ilim insanının bedevî kabilelerin yanlarına giderek faydalandığı bir memba olarak görülmekteydi.¹⁹ Bu durum sütanneye verme geleneği ile çöle gönderme geleneğini aynı minvalde düşünmeyi gerekli kılmaktadır.²⁰

Hz. Peygamber'in "Sizin Arapçayı en fasih konuşanınız benim. Lisanım Benî Sa'd b. Bekr'in lisanıdır." sözleri sözlü edebiyatın baskın olduğu Arap toplumunda büyük bir önem arz eden fasih

¹⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 50-51.

¹⁵ İbrahim Usta, "Arapçanın Gelişimindeki Dış ve İç Etkenler", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 937.

¹⁶ Mevlânâ Şiblî Nu'mânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed Sîretü'n-Nebî*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 126. Sir William Muir, *Life of Muhammed* alı eserinde "Muhammed'in vücut yapısının çok düzgün olduğu, karakter olarak da özgür ve başkalarına minnet etmeyen bir yapıda olduğunu, bunun nedeninin de beş sene müddetince Benî Sa'd yurdunda yaşaması olduğunu kaydeder. Onun Arap Yarımadası'nda en düzgün konuşanlar arasında yer aldığını da ayrıca belirtir. Mevlânâ Şiblî, *Son Peygamber Hz. Muhammed Sîretü'n-Nebî*, 126 (125 nolu dipnot).

¹⁷ Mehmet Ali Kapar, "Müşrikler ve Müşriklerle ilişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 2/115. İftihar ettikleri diğer iki özellik ise putperest olmaları ve Sami ırkıdan olmalarıdır.

¹⁸ Casım Avcı - Mevlana İdris, *Hz. Muhammed'in Hayatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 22.

¹⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 94-95.

²⁰ Şahin Utku, "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları", 91.

Arapça konuşmanın ve bilhassa çocukların dille ilgili kabiliyetlerinin en hızlı geliştiği çocukluk çağında bu özelliği sağlam temellere dayandırmada sütannelik kurumunun önemini belirtmektedir.²¹

1.1.3. Salgın Hastalıklardan Korunma

Cahiliye döneminde Arap Yarımadası'nda yerleşik hayata geçmiş olan toplumlar geçimlerini sağlamak amacıyla genellikle ticaretle uğraşmaktaydı. Mekke tarım ve hayvancılığa elverişli olmadığı için Kureyş mecburen ticarete yönelmiştir. Bilhassa Mekke'nin ticaret merkezi oluşu ve dinî yapısından dolayı çok kişi tarafından ziyaret edilmesi farklı salgın hastalıkların da uğrak yeri olmasına neden olmuştur. Cahiliye döneminde insanlar çocuklarını boğucu sıcak havadan uzaklaştırıp sütanneyle birlikte temiz hava ve faydalı yiyeceklerin bulunduğu çöle göndermekle aynı zamanda onları, insanları kırıp geçen salgın hastalıklardan da muhafaza etmiş olurlardı.²² İnsanlarla temasın olmadığı ortamlarda salgın hastalık riski de en aza inmiş olmaktadır. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) Hz. Muhammed iki yaşlarında iken sütanesi Halime tarafından Mekke'ye getirilip annesine teslim edildiğinde²³ dört yaşındaki bir çocuk görünümünde olduğunu nakletmesi temiz hava ve yiyeceklerin çocukların gelişimi üzerindeki etkisini göstermektedir. Ayrıca Âmine'nin oğlunun vebaya yakalanmasından endişe ederek Halime'ye onu geri götürmesini istemesi de²⁴ salgın hastalıkların çocuk ölümleri üzerindeki etkisini ve bu durumdan sütanneyle verilmek suretiyle korunmaya çalışıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

1.1.4. Çöl Hayatının Kazanımları

Arap Yarımadası'nın büyük bir bölümünün çöllerle kaplı olması, insanların karakterlerinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Sıcak ve kurak iklim şartları, aşılması zor çöller, hürriyetlerine düşkün olan göçebelerin kabileler halinde yaşamaları, onları istila ve fetih hareketlerinden uzak tutmuş dolayısıyla da özgünlüklerini ve asaletlerini muhafaza etmelerinde en büyük etken olmuştur.²⁵ Başta tarih ve coğrafya ilim dallarında olmak üzere muhtelif dallarda eserler veren İbn Haldûn (ö. 808/1406), "Bâdiyede (çölde) yaşayan insanlar şehirde yaşayan insanlardan daha cesurdur." şeklinde bir başlık açmıştır. Böyle bir düşünceye varmasının sebebi olarak da şehirde yaşayan insanların güvenliklerinin şehrin idarecileri tarafından sağlanmasına ve kendilerinin de konfor içinde yaşayarak rahatlığa alışmalarına bağlamaktadır. Bunun yanında o, baskına uğrama korkusu bulunmamasının onların cesaretlerini körelttiği fikrindedir. Bâdiyede yaşayanların ise hiçbir zaman eşlerini ve çocuklarını kimseye emanet etmemeleri, sürekli onları koruyup gözetmeleri, en ufak bir tehlike karşısında hiçbir korkuya kapılmadan cesaretle müdahale

²¹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007), 385.

²² Demircan, *Cahiliye Arapları*, 59.

²³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417), 1/94.

²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/90; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Turas, 1967), 2/159.

²⁵ Hatice Nur Ertürk, *Câhiliyeden Hz. Peygamber Dönemine Sütannelik Geleneği, Önemi ve Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 68.

etmeleri sebebiyle cesur bir savaşçı özelliği kazandıkları, ancak şehirde yetişen insanların çölde ne kadar kalırsa kalsınlar bu özelliği sonradan kazanamayacakları görüşündedir.²⁶

Çağdaş Mısırlı âlimlerden Muhammed el-Gazzâlî (1917-1996) bâdiyede büyüüp yetişmenin hem doğaya daha fazla yakınlaşmaya hem de hissiyatta özgürlüğe kavuşmaya vesile olduğunu ifade etmektedir. Çölün uçsuz bucaksız alanlarının çocuklukların oyun alanı olarak kullanılmasının, onun ilk eğitim yeri olarak doğayla tanışmasının büyük önem arz ettiğini belirtmektedir.²⁷ Ayrıca fasih konuşmanın yanı sıra bâdiye Arapların iz sürme, rüzgârların esiş yönlerini öğretme ve yağışları tahmin etme gibi noktalarda uzman olmalarını sağlamaktaydı.²⁸ Bâdiyede bu konularda da bilgi ve birikimler çocuklara aktarılmakta; savunma ve hayatını tek başına idame ettirme noktasında beceriler kazandırılmaktadır.

2. CAHİLİYE'DE KIZ ÇOCUKLARININ ÖLDÜRÜLMESİ MESELESİ

Tarih kitapları; İslâm dini Arap toplumuna gelmeden önce o toplumda yaşayan halkta insanın temiz fitratına ve İslâm'ın insanlığa attığı temel değerlere aykırı birçok adet, gelenek ve görenekten söz etmiştir. Tarihin zikrettiği bu geleneklerin başında da yeni doğmuş kız çocuklarını kabul etmeme ve onları hor görme gelmekteydi. Bu dönemde kız çocuklarının değer görmediği, kız çocuğu olan kimselerin bu durum karşısında utanç içerisinde olduğu ve özellikle bazı kabilelerde kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü zikredilmektedir.²⁹

İslâm öncesi Arap toplumunda kız ve erkek çocuklarına verilen değer farklıydı. Erkek çocukları birçok yönden kız çocuklarına göre daha değerliydi. Cahiliye döneminde erkek evlat sahibi olmak onurlandırıcı bir durumken, kız çocukları ise utanç vesilesiydi. Elbette bu ayırım toplumun her kesiminde hâkim değildi. Nitekim o dönemde yaşayanlar içerisinde kız çocuklarına değer verenler ve kız çocuğu dolayısıyla utanç duymayan kimseler de vardı. Yüce Allah Kur'an'da cahiliye insanının kız çocuğuna bakışını bize şu âyetlerle bildirmektedir; *"Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir!"*³⁰ *"Kendisine verilen kötü müjde (!) yüzünden halktan gizlenir. Şimdi onu, aşağılanmış olarak yanında tutacak mı, yoksa toprağa mı gömecek? Bak, ne kötü hüküm veriyorlar!"*³¹

Böyle bir anlayışın hâkim olduğu bir toplumda kız çocuklarının konumu onların hayatlarını devam ettirmeye de engeldi. Her ne kadar bu uygulama herkes tarafından kabul görmese de bazı kesimin icrasıyla birlikte Kur'an'a konu olmuş olan câhilî adetlerin başında gelmekteydi. Şimdi bu çocukların hangi sebeplere binaen öldürüldüklerinden kısaca bahsedilecektir.

2.1. Kız Çocuklarının Öldürülme Sebepleri

²⁶ İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 155.

²⁷ Muhammed Gazzâlî es-Sâkka, *Fikhu's-sîre*, thk. Muhammed Nasuruddin el-Elbânî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1427), 64.

²⁸ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 1/301.

²⁹ Mustafa Fayda, *"Câhiliye"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/18.

³⁰ Zuhruf 43/17.

³¹ Nahl 16/58-59.

Kur'an'da genel anlamda çocukların öldürülmesine ilişkin on âyet vardır.³² Cahiliye döneminde çocuk öldürme âdeti Temîm, Kays, Hüzeyl, Kinde, Bekr ve Kureyş kabileleri ile birlikte Hicaz'ın diğer bazı kabilelerinde de görülen bir uygulamaydı.³³ Bu konuyla ilgili diğer kaynakları da incelediğimizde farklı yollarla kız çocuklarının öldürüldüğü ifade edilmektedir.³⁴ Bunlar arasında en meşhur olanı toprağa gömme eylemiydi. Kız çocuğunu yüksek bir yerden aşağıya bırakma, suda boğma ve boğazını keserek öldürme gibi yöntemler kullanılmaktaydı.³⁵ Bazı müelliflerin verdiği bilgilere göre, bir ailede kız çocuğu dünyaya geldiğinde babası, eğer kızının yaşamasını isterse onu belli bir yaşa gelene kadar evin muhtelif işlerinde çalıştırdı. Özellikle çobanlık gibi erkeklerin yapabileceği işlerde kız çocuğu hayvanların güdülmesi işini üstlenirdi. Ancak babası kızının yaşamasını istemiyorsa altı yaşlarına kadar ona dokunmaz, bu yaştan sonra onu öldürmek üzere dayılarına götürme bahanesiyle annesinden onu güzelce giydirmesini ve hazırlamasını ister daha sonra çölde önceden hazırladığı çukura atarak üzerini toprakla kapatırdı.³⁶

Abdullah b. Abbâs'a atfedilen bir rivayete göre; Cahiliye döneminde bir kadın hamile kaldığı zaman (eğer kız çocuğu dünyaya getirirse ve kocasının da bu çocuğu istemeyeceğini anlarsa) henüz çocuğu doğmadan önce çölde bir çukur kazar ve doğum sancılarıyla birlikte daha önce hazırlamış olduğu çukurun yanı başında doğumunu gerçekleştirirdi. Eğer doğan çocuk erkekse yanına alır şayet kız çocuğu doğarsa onu kazdığı çukura bırakır ve böylece onu diri diri gömmüş olurdu.³⁷ Burada kız çocuklarının gömülme sebeplerinden³⁸ bazılarının aktarılmasıyla yetinilecektir.

2.1.1. Kız Çocuklarının Uğursuzluk Getireceği İnancı

İslâm'dan önce Cahiliye döneminde kız çocuklarının öldürülme sebeplerinden biri uğursuzluk getireceği inancıydı.³⁹ Bu inanca göre kız çocukları doğduğu eve uğursuzluk getirirdi. Bazı tarih kaynaklarında Allah Resûlü'nün annesi Âmine'nin ninelerinden biri olan Sevde bint Zühre de uğursuzluk getireceği düşüncesiyle doğar doğmaz gömülme istenen kız çocuklarındandı.⁴⁰ Babası, kızı Sevde dünyaya geldiğinde teninin siyah olmasından dolayı ondan korkmuş, bu sebeple kendilerine uğursuzluk getirebileceğini düşünmüştü. Bu düşünceyle kızın babası Zühre b. Kilâb, çocuğunun gömülmesini emretmiş ve onu gömecek kişiyle Hacun mevkiine göndermiştir.⁴¹ Ancak onu gömmek isteyen kişi, defin sırasında kızı gömmemesine dair bir ses işitmiş, sesin tekrar etmesi

³² Bu âyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür; En'am, 6/137,140,151; Nahl, 16/58,59; İsrâ, 17/31; Zuhuruf 43/17; Mümtehine 60/12; Tekvîr, 81/8,9.

³³ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 2/185.

³⁴ Mehmet Şeker (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 1/456.

³⁵ Mahmut Şakir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004), 2/201.

³⁶ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun - Ömer Çelik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016), 2/386.

³⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târîhîl-'Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-Sâkâ, 1422), 5/88-89.

³⁸ Diğer sebepler için bkz. Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", 26-28.

³⁹ Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", 18.

⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/96.

⁴¹ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 2/335.

üzerine kızı babasına geri götürerek olanları anlatmış; bunun üzerine babası onu öldürmekten vazgeçmiştir.⁴²

2.1.2. Geçim Kaygısı

Toplumdaki ekonomik sıkıntılar, kıtlık, çöl hayatında geçimin zorluğu, bununla beraber çocuk yetiştirmenin doğurduğu sıkıntılar gibi sebepler anne babanın çocuklarını öldürmeye itmekteydi. İnsanlar, dünyaya gelen her çocuğun geçim sıkıntısını arttıracakı düşüncesiyle doğar doğmaz bir bebeğin canına kıyabiliyordu. Kur'an'da bu konu hakkında muhtelif sûrelerde âyetlerin nâzil olduğu yukarıda belirtilmişti. Yüce Allah geçim sıkıntısından dolayı çocuklarını öldürenleri şu şekilde kesin bir dille ikaz etmiştir. “Bilgisizlikleri yüzünden, beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızıkları Allah'a iftira ederek haram sayanlar, kesin kaybetmişlerdir. Onlar şaşırmuşlardır. Aslında doğru yolda da değillerdi.”⁴³; “Ve yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırıyoruz. Doğrusu onları öldürmek büyük günahtır.”⁴⁴ Yine bu konuyla alakalı bazı müfessirler âyette geçen “imlak” kelimesini yoksulluk olarak tefsir etmişlerdir.⁴⁵

2.1.3. Namus Endişesi

Cahiliye döneminde bazı kız çocuklarının gömülmelerinin nedenlerinden biri namus anlayışıydı. Bu dönemde bir erkek evlenirken namus kavramı genellikle düşünülmezken, kendi kızlarını evlendirirken bu durumu bir namussuzluk ve şeref meselesi olarak algılandığı. Bu yüzden, “Kızımı evlendirmek yerine onu toprağa vermek daha iyi olurdu” gibi düşüncelerle utanç duyarlardı. Arap toplumundaki namus endişesinin temelinde, kadınların ve kızların düşmanların eline geçmesi ve bu durumun bir aşağılanma meselesi olması düşüncesi de vardı. İslâm öncesi Arap toplumunda, bir kadının kız doğurmasıyla evine namus lekesi ile gelmesi arasında bir bağ kurulurdu. Esir alınan kadınların ve kızların zorla fuhuşa sürüklenme riski de vardı. Cahiliye toplumunda, kadınlar ve kız çocuklarının namusu için başka bir tehlike de toplumdaki zina eğilimidir. Kimsesiz ve korumasız kadınlar için namus, sürekli bir tehditti.⁴⁶

2.1.4. Diğer Bazı Sebepler

Doğan çocuğun bedeninde kusurlu bir belirti görülmesi yine vücudunda hoş gitmeyen bir durum olarak kabul edilen ben, alacalık gibi lekeler olması vb. sebeplerden ötürü de kız çocukları diri diri toprağa gömülebiliyordu.⁴⁷ Aktarılan bir başka sebep ise Arap toplumu melekların Allah'ın kızları olduklarına dair inançlarından dolayı kız çocuklarını melekların arasına karışmasını

⁴² Halebî, Ebû'l-Ferec Alî b. İbrâhîm b. Ahmed Nûreddîn b. Burhâneddîn (ö.1044/1634), *İnsânü'l-'Uyûn fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, I-III, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2006, 1/68; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/89; Adnan Demircan, “Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti”, *İSTEM* 3 (01 Aralık 2004), 27.

⁴³ En'âm 6/140.

⁴⁴ İsrâ 17/31)

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytakin (İstanbul: Hisar Yayınları, 1996), 8/306.

⁴⁶ Ahmet Acarlıoğlu, “Câhiliyye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslam Tarihi Perspektifinden Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (15 Haziran 2019), 444.

⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/89.

diledikleri için çocuklarını toprağa gömmeleridir.⁴⁸ Bazıları eşlerine, birden fazla kız çocukları olursa bunlardan sadece bir tanesinin yaşamasına müsaade edeceklerini, diğerlerini öldüreceklerini söyler ve şayet böyle yapmazlarsa onları boşamakla korkuturlardı.⁴⁹

3. CAHİLİYE'DE ÇOCUKLARIN EĞİTİM GÖRDÜĞÜ YERLER

Dünyada iz bırakmış hemen her toplum ve her birey bazı bilgi ve tecrübeleri evvelki kuşaklardan alırken sonrasında kendi deneyim, gözlem, analiz ve sentez yetenekleri vesilesiyle bunlara yenilerini ekler. Araplar da bu kuralın dışında kalmamışlardır.⁵⁰ Göçebe bir kültüre sahip olan Araplar kültürlerini basit bir şekilde sözlü gelenek içinde sonraki nesillere aktarmışlardır.⁵¹ Cahiliye döneminde elde edilen bilgiler, edebî ürünler ve hatıralar hafızalarda korunarak kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. Sözlü gelenek esas olmakla birlikte yazı, hafızaya yardımcı bir araç olarak görülmekteydi.⁵² Hanefi Palabıyık, Arapların buldukları coğrafi bölge itibariyle hem kendi aralarında hem de komşu ülkelerle ticari ilişkilerinden ötürü uzak mesafelerdeki ülkelerle ilişki içerisinde bulduklarını ifade eder. Onların bu ilişkiler neticesinde birçok bilgi ve tecrübe edindiklerini bunların; ensâb, dil, siir ve nesir, tarih ve esâtîr, nücûm, (astronomi, astroloji) edebiyat, envâ ve mehâbbu'r- riyâh, tıp, hayl, zecr, tâbir, ferâset, kehânet, arâfet, iyâfet ve kıyâfet olduğunu ifade eder.⁵³

Dünya tarihi incelendiğinde her milletin gelecek kuşağı olan çocuklara ve onların eğitime önem verdikleri görülecektir. Cahiliye döneminde insanlar hayatlarını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmek ve kültürel gelişim adına çeşitli kurumlardan faydalanmışlardır. Eğitim faaliyetlerini içeren kurumlar da bunlar içerisinde. Ancak eğitim kurumu denince akla dört duvara sahip okul gibi mekânlar gelmemelidir. Zira eğitim yalnızca okullarda yapılmamaktadır. Öğrenmenin gerçekleştiği her durum ve insanların tavır ve davranışlarına şekil veren her aktivite eğitim süreci kavramına dâhil edilmelidir. Binaenaleyh insan davranışlarına yön veren her etkinlik eğitim, buna fırsat tanıyan her kurum da eğitim kurumu şeklinde isimlendirilirse yanlış olmaz.⁵⁴ Bu şekilde değerlendirilebilecek bazı isimler üzerinde duralım.

3.1. Küttâb

Mektep sözcüğüyle aynı anlama gelen küttâb, Osmanlı Devleti'nde ilk başlarda mektephâne, mekteb-i sıbyân, daha sonra ise ibtidâî mektep ya da ilk mektep isimleriyle anılmıştır. Batılı müellifler ise bu kavram ile ilgili genellikle Kur'an Okulu adını kullanmışlardır. Bu okulların hangi tarihte ortaya çıktığı tam olarak belli olmamakla beraber Emevî ve Abbâsî devletlerinden beri en

⁴⁸ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1986), 3/259.

⁴⁹ Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", 13.

⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 644.

⁵¹ Demircan, *Cahiliye Arapları*, 115.

⁵² İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 44.

⁵³ Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma ve Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 36.

⁵⁴ Tuncay Ceylan, *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 97.

yaygın temel eğitim kurumları olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Benzer uygulamaların İslâm'ın gelişinden önce Cahiliye döneminde az da olsa var olduğu düşünülmektedir.

Cahiliye döneminde eğitim verilen yerlerde yalnızca okuma ve yazma faaliyetleri yapıyordu. İslâm'ın ilk dönemlerinde de bu sistem devam ettirilmiş, yeri geldikçe okuma ve yazma faaliyetlerinde Müslüman olmayan kişilerden de faydalanılmıştı. Bedir Savaşı'nda kurtuluş fidyesi bulunmayan bazı esirlerin on çocuğa okuma ve yazma öğretilmeleri şartıyla serbest bırakılmaları bu bağlamda güzel bir örnek oluşturmaktadır.⁵⁶ Küttâbı iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi Cahiliye döneminde var olan ve okuma yazma çalışmalarının yapıldığı yerlerdir. İkinci çeşit küttâb ise İslâm'ın gelişinden sonra ortaya çıkmış ve Kur'an ve dinî bilgilerin alındığı yerlerdir.⁵⁷

3.2. Evler

Toplumların en eski kurumlarının önde gelenlerinden ve yine toplumların üretim, eğitim, kültür ve değer transferlerinin yapıldığı yer aile olmuştur. Aile bu işlevleriyle toplumun en küçük ünitesi olmasına rağmen en etkin kurumu olmuştur.⁵⁸ Cahiliye döneminde toplumda kavmiyetçi ruh egemendi. İnsanlar toplumu oluşturan fertler arasındaki dengenin ve iyi bir düzene giden yolun kavim ahlakı olduğu fikriyle çocuklarını büyütmekteydiler. Her kavim örf, adet ve geleneklerini atadan oğula aktararak nakleder ve bu, nesilden nesle aktararak gerçekleşirdi.⁵⁹ Cahiliye döneminde Araplar sistemli bir eğitim ve öğretim kurumuna sahip olmamaları nedeniyle çocuklarına kültürel birikimlerini vermek için evlerini kullanmışlardır. Tarihin ilk anlarından bu yana bir çocuğun ilk öğretmenleri ebeveynleridir. Anne-babalar evlatlarıyla bizzat kendileri ilgilenmişlerdir.⁶⁰ İslâm'ın gelişinden sonra da evlerin ilk eğitim yuvaları olduğu bilinmektedir.⁶¹

Cahiliye döneminde toplumda şairlere ait olan evler de birer eğitim ve öğretim yeri olarak vazife ifa etmişlerdir. Zira cahiliye şiiri İslâm'dan önceki hayatın her aşamasında insanlara kılavuzluk etmiştir. Şair, ait olduğu kabilenin hatibi, rehberi, kâhini ve bilginiydi; toplumda sarsılmaz bir mevkie sahipti. Haliyle hitabete çok önem veren bir toplumun şairlere ve şiire önem vermesi kadar doğal bir şey yoktu.⁶² Cahiliye döneminde önemli vazifeler üstlenen bazı şair evleri vardı. Benî Abdullah b. Darim'den Temîm'in evi, Benî Şeyban'dan Bekr b. Vâil'in evi, Benî Fezâre'den Kays'ın evi bu evler arasında bulunmaktadır. İhsan Süreyya Sırma, Cahiliye döneminde şiir evlerinin yanı sıra "tarih odaları" şeklinde adlandırılan evlerden de bahsetmektedir. Bu evlerde Arap şiiri ve edebiyata dair yapılacak yarışmalar öncesinde yarışmaya katılacaklar hakkında bir ön değerlendirme yapılır, edebiyat hakkında sohbetler gerçekleştirilir, sıkça seyahatte bulunanların

⁵⁵ Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

⁵⁶ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991), 223.

⁵⁷ Ceylan, *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*, 101.

⁵⁸ Mehmet Birekul - Mehmet Fatih Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile* (Konya: Yediveren yayınları, 2001), 119.

⁵⁹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1997), 94-95; Adnan Demircan, *Câhiliye'den İslâm'a Kadın ve Aile* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 60.

⁶⁰ Ceylan, *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*, 105.

⁶¹ Ceylan, *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*, 105.

⁶² Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 43.

yolculukları hakkında bilgiler verilir hem kendi tarihleri hem de diğer milletlerin tarihleri anlatılırdı.⁶³

3.3. Bâdiye

Şehirden ve imkânlardan uzak bir yerde hayatın ihtiyaçlarından zorunlu olanla yetinmeye bedevîlik denilmektedir. Bedevîliğin karşıtı hadarîlik ise yerleşik yaşama geçmiş, yiyecek, içecek gibi doğal ve zorunlu ihtiyaçların ötesinde bedevîlerin yaşadığı yaşam standartlarının üzerinde bir hayat yaşayan, bu hayatı çeşitlendiren ve güzelleştiren yaşam biçimidir.⁶⁴ Cahiliye Arap kültürü şiir, nesir ve hitabet gibi edebî türler üzerinde temerküz etmişti. Bu türlerin üretimi doğru bir dil eğitimi ve öğrenimine bağlıydı. Bu nedenle Araplar dilleri ile hep övünmüşlerdir. Cahiliye döneminde okuma ve yazma oranı çok yüksek olmamakla birlikte şehirde iskân edenler şiir, belagat ve geceleri halk arasında anlatılagelen hikâyelerle çok ilgililerdi. Arapların yazmış oldukları şiirlerin en güzelleri Kâbe'nin duvarına asılırdı. Tüm bu nedenlerden dolayı Araplar çocuklarına iyi bir Arap dili eğitimi vermek için onları doğduktan kısa bir müddet sonra bir yandan beslenip büyürken diğer yandan arı bir dil eğitimi almaları için karmaşadan uzak olan bedevî kabilelere göndermekteydiler.⁶⁵ Cahiliye dönemi şiirlerinin yazıyla kayıt altına almadan üç asır boyunca bozulmadan ve unutulmadan muhafaza edilebilmesindeki en temel etken bedevî toplumdaki fertlerin sahip oldukları ortak duygulara çok sıkı bir şekilde bağlı olmalarıdır.⁶⁶

3.4. Panayırlar

Cahiliye döneminde Arap Yarımadası'nın muhtelif yerlerinde farklı zamanlarda on üç panayır kurulmaktaydı.⁶⁷ Yarımada da diğer kentler tek bir panayır ile yetinmek zorunda kalırken Mekke yakınlarında Mina, Mecenne, Zü'l-Mecaz ve Ukaz olmak üzere dört tane pazar mevcuttu. Araplar arası fuarlar ise kuzeyden doğuya, doğudan güneye, güneyden batıya ve batıdan kuzeye olmak üzere tüm yarımada yı dolaşmakta ve kendi bölgelerinin yanı sıra Arabistan dışında İran, Hire, Hint ve Çin gibi devletlerden tüccarları kendisine çekmekteydi.⁶⁸ Panayırlar bilhassa bedevî yaşam tarzını benimsemiş Araplar için önem arz etmekteydi. Zira yaşam tarzlarının gereği olarak şehir merkezlerinden uzak çölde bir hayat sürmek zorunda kaldıklarından bu panayırlar vesilesiyle şehirlere gelerek bir şeyler öğrenme imkânına kavuşuyorlardı.⁶⁹ Gerek bedevî gerekse de hadarî olsun Araplar şiir okumayı, fesahat ve belagat sahibi olmayı ve bu konuda ustalık göstermeyi üstünlük olarak kabul etmişlerdir.

Panayırlar Arap dilinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi yönünden bir eğitim fonksiyonu icra etmekteydi. Arap dilinin fasih ve beliğ bir şekilde gelişimi için önem arz eden bu panayırlara gelen

⁶³ İhsan Süreyya Sırma, *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 34-35.

⁶⁴ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 1* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2003), 72-73.

⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 41, 643.

⁶⁶ Usta, "Arapçanın Gelişimindeki Dış ve İç Etkenler", 937.

⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 14/59.

⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 40,794.

⁶⁹ İhsan Süreyya Sırma, "İslam Tarihine Giriş", *Diyanet İlmî Dergi* 19/5 (1977), 296.

yabancıların uzun müddet kalmalarına müsaade edilmez, bu şekilde Arap dilinin belağat ve fesahati korunmaya çalışılırdı.

Hamidullah, her yıl farklı zamanlarda panayırlara çeşitli amaçlarla gerçekleştirilen seyahatleri birer çıraklık eğitim süreci olarak görmüştür. Hem Arap Yarımadası'ndan hem de yabancı ülkelerden gelen tecrübeli ve yaşça olgun tüccarların yanlarında genç tüccar adayları da bu seyahatler esnasında alım-satım, örf adet ve gelenekler hakkında bilgi ve görgülerini arttırarak tecrübe kazandıklarını, Hz. Peygamber'in de çocukken amcası Ebu Tâlib ile böyle bir seyahate iştirak ederek çıraklık eğitiminden geçtiğini ifade eder.⁷⁰

4. CAHİLİYE DÖNEMİNDE ÇOCUKLARIN OYNADIKLARI OYUNLAR

Çocuk oyunlarının tarihçesi, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. İnsanlar, çocukların oyun yoluyla dünyayı keşfetmelerini, becerilerini geliştirmelerini ve sosyal bağlarını güçlendirmelerini sağlayan çeşitli aktiviteleri keşfetmişlerdir.⁷¹ Antik dönemlerde, çocuklar oyunlarını çevrelerinde bulunan nesnelere icat etmişlerdir. Taşlar, sopalara ve çeşitli hayvan figürleri gibi basit materyaller, çocukların hayal gücünü harekete geçiren unsurlar olmuştur. Antik Yunan ve Roma toplumlarında, çocuklar arasında atletik oyunlar, yarışmalar ve oyuncaklar popülerdi. Oyunlar, çocukların fiziki becerilerini geliştirmelerine ve sosyal etkileşimlerini arttırmalarına yardımcı olurdu.⁷² Arap toplumunda da genellikle çocuklar, bazen büyükler tarafından oynanan oyunlar vardır. Çocukları eğlendirirken aynı zamanda toplu halde yaşamayı öğreten bu oyunların sayısı oldukça fazladır. Bunlardan bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Örneğin günümüzde oynanan çelik çomak oyunu Cahiliye şiirinde de geçmektedir.⁷³

Cahiliye döneminde yaşayan çocuklar da her çocuk gibi kendi aralarında oyunlar düzenler ve oynarlardı. Cahiliye toplumunda çocuklar basit ve doğal materyallerle oyunlar oynarlardı. Bu oyunlar arasında koşu yarışları, taş atma oyunları, kumda oynama, geleneksel danslar ve çeşitli taklit oyunları yer alıyordu. Çocuklar arasında at binme ve okçuluk gibi fiziki aktiviteler de yaygındı. Bu tür etkinlikler, çocukların cesaretlerini ve fiziki becerilerini geliştirmelerine yardımcı olurken aynı zamanda erkek çocukları için gelecekteki savaşçı rollerine hazırlık anlamına da geliyordu. Çocuklar arasında aile ve toplumun değerlerini yansıtan hikâyeler anlatılır ve bunlar oyunlar aracılığıyla aktarılırdı. Bu hikâyeler, çocuklara ahlaki değerlerin, dürüstlüğün, cesaretin ve adaletin önemini öğretmeye yardımcı olurdu.

4.1. Oyun Türleri

⁷⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 643.

⁷¹ Arzu Özer vd., "Oyunun Çocuk Gelişimi Üzerine Etkileri", *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2006), 54-57.

⁷² Sinem Kahya Canlı - Deniz Demirarslan, "Çocuk Oyun Alanlarının Ta Gelişimi", *Çocuk ve Gelişim Dergisi* 3/6 (2020), 60-75.

⁷³ Nebi Bozkurt. "Eğlence". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 484.

Yukarıda belirtildiği gibi, Cahiliye döneminde de çocuklar kendi aralarında oyunlar oynamaktaydılar. Bu dönemde çocukların oynadığı oyunları, kaynaklardan tespit ettiğimiz kadarıyla ele alacağız.⁷⁴

4.1.1. Koşu

İslâm öncesi dönemde oynanan (الخطرة) oyunu bir çeşit koşu etkinliğidir.⁷⁵ Arap Yarımadası'ndaki çöl ortamı ve geniş açık alanlar, oyunun pratik yapılabileceği uygun bir zemin sunardı. Çocuklar genellikle koşu yarışlarına katılırdı.

4.1.2. Okçuluk

Arap toplumunda, çocuklara okçuluk öğretimi önemli bir gelenektir. Okçuluk, Arap kültüründe ve tarihinde önemli bir yer tutar.⁷⁶ Çocuklar genellikle küçük yaştan itibaren okçuluk becerilerini öğrenmeye başlarlar ve bu, sadece spor amaçlı değil, aynı zamanda geleneksel bir beceri ve savunma aracı olarak da değerlendirilirdi.

4.1.3. Beyaz Kemik Oyunu

Genellikle bu oyun gece vakti ve iki grup arasında oynanır. Oyun, beyaz bir kemik ya da benzer bir nesnenin uzak bir mesafeye fırlatılmasının ardından çocukların iki gruba ayrılmasıyla başlar ve ardından bu nesneyi bulabilmek için aramaya başlamaları ile devam ederdi. Oyunun temel amacı, kemiği ilk bulan grubun kazanmasıdır. Kaybeden grup üyeleri ise bulunduğu yerden başlayarak kemiği, atıldığı yere kadar sırtlarında taşımak suretiyle cezalandırılır.⁷⁷ Bu oyun, gece atmosferi ve gruplar arasındaki rekabetin yanı sıra, arama ve taşıma faaliyetleriyle çocuklar arasında bir etkileşim ortamı meydana getirirdi. Bu şekilde çocuklar hem eğlenceli bir oyun deneyimi yaşarlar hem de takım çalışması ve dayanışması gibi sosyal becerilerini geliştirirlerdi.

4.1.4. Çelik Çomak Oyunu

İki takım arasında oynanan bir çocuk oyunudur. Oyunun amacı "Çelik" denen kısa değneği "çomak" denen uzun değnekle yerden havalandırarak uzağa göndermektir.⁷⁸ Günümüzde de oynanan bu oyun, Cahiliye dönemi şiirlerinde de geçmektedir. Örneğin, Amr b. Külsûm, savaşta düşmanın kolunu uçurmayı çomağın çeliği atmasına benzetmiştir.⁷⁹

4.1.5. Fiyâl

⁷⁴ Hakkında fazla bilgi olmayan oyunlar için bkz. Mustafa İyidoğan, *Hız. Peygamber Dönemi Eğlence Kültürü*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019), 124-126.

⁷⁵ Ahmed Teymur Paşa, *Lü'abü'l-'Arab* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 23.

⁷⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyeri İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ (Beyrut: Dâru's Sâdr, 1955), 2/448.

⁷⁷ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, *Hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 6/390; Ahmed Teymur Paşa, *Lü'abü'l-'Arab*, 36.

⁷⁸ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 15/199.

⁷⁹ Ebü Abdillâh Hüseyin b. Ahmed Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakât* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2002), 209.

Bu oyunda genellikle katılımcılar iki takıma ayrılır. Bir oyuncu, saklanacak nesneyi küçük bir kum yığının içine yerleştirir ve ardından diğer oyuncuların gözleri bağlanarak veya oyuncular gözlerini kapatarak kum yığını ikiye ayırırdı. Oyuncular, saklanan nesnenin hangi kısmın altında olduğunu tahmin etmeye çalışırlardı.⁸⁰

4.1.6. Lu'betü'd-dab

Genellikle kumluk bir arazide oynanırdı. Oyunun özelliği, araziye çizilen bir hayvan figürünün -genellikle bir kertenkele- kullanılmasıdır. Bu figürün organlarından biri işaretlenir ve "ebe" olarak seçilen bir çocuk, sırtı dönük bir şekilde bu işaretlenmiş organı bulmaya çalışırdı.⁸¹

4.1.7. Celahik

Arap kültüründe yaygın olarak oynanan geleneksel bir oyundur. Bu oyun, genellikle taşlar veya pullar kullanılarak oynanır ve strateji, dikkat ve hız gerektirirdi. "Celahik" oyunu genellikle tahta veya zemin üzerinde oynanırdı. Oyunun amacı oyuncuların taşları bir hedefe ulaştırmasıdır. Oyunda strateji önemlidir çünkü rakibin taşları engellemek veya hedefe ulaşmak için taşları doğru bir şekilde hareket ettirmesi gerekmektedir.⁸²

4.1.8. Fırıldak

Cahiliye döneminde dönmeye müsait hafif ahşap parçalar, ortalarından geçirilen ip ile çocukların iki eline takılır ve çekip bırakma hareketiyle döndürülürdü.⁸³ Bu tür oyunlar, İslâm öncesinde diğer milletlerde ve Arap çocukları arasında yaygın olarak oynanan oyunlar arasında yer alırdı. Çocukların bu oyunu sıkça oynamaları Cahiliye dönemi şiirlerinde bu oyunun sıklıkla bahsedilmesine neden olmuştur. Günümüzde de bulunan bu oyun, gazoz kapaklarının yassılaştırılması ve ortasından bir ip geçirilmesi ile oynanmaktadır.

4.1.9. Oyuncak Bebek

Kız çocuklarının vazgeçilmez oyuncaklarından olan bebekler, o dönemdeki kız çocuklarının da ilgi odağı arasında yer almaktaydı. Oyuncak bebekler genellikle çaput ve tahtadan yapılmaktaydı.⁸⁴

SONUÇ

İslâm, bir günde ve bir defada indirilen bir din olmadığı gibi; önceden sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik hiçbir şeye sahip olmayan bir topluma da indirilmemiştir. Son dinin gönderildiği toplum bütün yönleriyle canlı bir toplumdur. Toplumsal yaşam, kimi zaman aksak kimi zaman düzgün bir şekilde devam ediyordu. İslâm öncesi dönem Cahiliye dönemi olarak adlandırılmaktadır. Cahiliye kavramının olumsuz bir çağrışım yaptığı da söylenmelidir. Başta şirk olmakla beraber bu durumun önemli nedenlerinden biri, bazı kız çocuklarının diri olarak gömülmesi hadisesi olmalıdır.

Cahiliye döneminde çocukların sütanneye verilmesi yaygın bir uygulamaydı. Bu, ebeveynin sorumluluktan kaçması demek olmayıp çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Çocuklar fasih bir dil

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/535.

⁸¹ Câhiz, *Hayevân*, 6/146.

⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/51.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/62; Ahmed Teymur Paşa, *Lü'abü'l-'Arab*, 25.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/469; Ahmed Teymur Paşa, *Lü'abü'l-'Arab*, 41.

öğrenmeleri için sütanneye verilebilirdi. Fasih bir dil öğrenmek o dönemin toplumunda önemliydi. Çünkü şairlerin ve hatiplerin toplumda önemli bir yeri vardı. Çocukların sütanneye verilmelerinin bir diğer nedeni ise, onları meydana gelebilecek salgın hastalıklardan korumaktı.

Bu dönemde, her ne kadar sistemli bir eğitim kurumundan bahsedilemese de çocukların eğitimlerini aldıkları bazı mekânlar bulunmaktaydı. Ayrıca, kabilelerin kendi evleri birer eğitim yeri idi. Çünkü Cahiliye döneminde eğitimin amaçlarından biri kişinin kendi kavminin gelenek-göreneğini öğrenmesiydi.

Çocuklar Cahiliye döneminde çeşitli oyunlar oynamakta ve bu oyunlar ile hem toplumsal yapıya katılmakta hem de kabilelerinin geleneğini ve eğitimini de görmüş olmaktadır. Söz gelimi koşu ve okçuluk oyunları en yaygın oyunlardandı. Bunun yanında çelik-çomak tarzı oyunlar bu dönemde çocuklar arasında oynanabilmekteydi.

Bu makalede ele alınan konuların daha geniş bir şekilde incelenmesinin İslâm öncesi Arap toplumundaki çocuklar hakkında daha kapsamlı bir anlayış sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acarlıoğlu, Ahmet. "Câhiliye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslam Tarihi Perspektifinden Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (15 Haziran 2019), 441-460.
- Ahmed Teymur Paşa. *Lü'abü'l-'Arab*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 10. baskı., 2003.
- Avcı, Casım - İdris, Mevlana. *H. Muhammed'in Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Azizova, Elnure. *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Muallâ. *Din Öğretimi*. Ankara: Akid Yayıncılık, 1991.
- Birekul, Mehmet - Yılmaz, Mehmet Fatih. *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*. Konya: Yediveren yayınları, 2001.
- Bozkurt, Nebi. "Eğlence". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/483-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Mustafa Deyb el-Biğâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 3. baskı., 1407.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fî târîhül-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Dâru's-Sâkâ, 4. baskı., 1422.
- Ceylan, Tuncay. *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Araçları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. baskı., 2015.
- Demircan, Adnan. *Câhiliye'den İslâm'a Kadın ve Aile*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demircan, Adnan. "Câhiliye Araçlarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti". *İSTEM* 3 (2004), 9-29.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. baskı., 2012.
- Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn. *Târîhu İbn Haldun*. thk. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. baskı., ts.

- Erkoçoğlu, Fatih. *Peygamberimizin Sütanneleri ve Onu Yetiştiren Hanımlar*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Ertürk, Hatice Nur. *Câhiliyeden Hz. Peygamber Dönemine Sütannelik Geleneği, Önemi ve Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Bedevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Halebî, Ebü'l-Ferec Alî b. İbrâhîm b. Ahmed Nüreddîn b. Burhâneddîn (ö.1044/1634), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, I-III, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Hodgson, Marshal G. S. *İslam'ın Serüveni - Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. İzzet Akyol vd. 3 Cilt. Ankara: İz Yayıncılık, 1993.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. baskı., 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakkâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's Sâdr, 2. Basım, 1955.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dimaşki eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 11 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Muhammed İbrahim el-Benâ vd. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- İyidoğan, Mustafa. *Hz. Peygamber Dönemi Eğlence Kültürü*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kahya Canlı, Sinem - Demirarslan, Deniz. "Çocuk Oyun Alanlarının Tarihi Gelişimi". *Çocuk ve Gelişim Dergisi* 3/6 (2020), 60-75.
- Kapar, Mehmet Ali. "Müşrikler ve Müşriklerle ilişkiler". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2006.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.

- Kılıç, Ünal. "Hz. Peygamber'i Anlama ve Anlatmada Kaynak ve Araştırmaların Yeri ve Önemi,". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7/13 (2009), 25-50.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mevlânâ Şiblî, Nu'mânî. *Son Peygamber Hz. Muhammed Sîretü'n-Nebî*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Muhammed Gazzâlî es-Sâkka. *Fıkhu's-Sîre*. thk. Muhammed Nasuruddin el-Elbânî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1427.
- Özaydın, Abdülkerim. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özer, Arzu vd. "Oyunun Çocuk Gelişimi Üzerine Etkileri". *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Temmuz 2006), 54-57.
- Palabıyık, Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma ve Yazma Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 31-68.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefayât*. thk. Ahmed el-Arnâvûd. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. baskı., 2004.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslâm Öncesi Mekke Dönemi Ve Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 27. baskı., 2015.
- Sırma, İhsan Süreyya. "İslam Tarihine Giriş". *Diyanet İlmi Dergi* 19/5 (1977), 290-299.
- Şahin Utku, Nihal. "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları". *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 51-112.
- Şakir, Mahmut. *İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 4. Basım, 2004.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l- 'ibâd*. thk. Âdil Ahmet Abdülmevcut. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1414.
- Şeker, Mehmet (ed.). *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınları, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-Ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turas, 1967.
- Uğur, Mücteba. *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Usta, İbrahim. "Arapçanın Gelişimindeki Dış ve İç Etkenler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 935-950.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2. Basım, 1993.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. çev. Muhammed Coşkun - Ömer Çelik. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016.

Zengin, Fethullah. "Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/3 (2016), 53-69.

Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu'l-Mu'allakât*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2002.